

शेतकऱ्यांचे पशुपालना संबंधीचे प्रश्न व उत्तरे

प्र. 1. विदर्भातील उष्ण वातावरणात संकरीत होलस्टेन पेक्षा कोणत्या गाई अधिक चांगल्या प्रकारे तग धरू शकतात?

उत्तर : विदर्भातील उष्ण व कोरड्या वातावरणात संकरीत होलस्टेन पेक्षा जर्सी गाई अधिक चांगल्या प्रकारे तग धरू शकतात.

प्र. 2. संकरीत गाई आजारास लवकर बळी पडत असल्याने त्यांच्या आरोग्य रक्षणासाठी तसेच शाश्वत दुध उत्पादनासाठी काय करावे?

उत्तर : संकरीत गाईची रोगप्रतिकारशक्ती गावठी जनावरांपेक्षा कमी असल्याने आजाराला सहसा बळी पडतात. या साठी विविध आजारांचे व रोगांचे प्रतिबंधक लसीकरण नजिकच्या पशुवैद्यकीय दवाखान्यामार्फत वेळोवेळी करून घ्यावे. तसेच पशुवैद्यकीय अधिकारी (विस्तार) यांच्या कडे पाठपुरावा करावा. त्याच प्रमाणे जनावरांच्या आरोग्या बाबत महाराष्ट्र पशु व मत्स्य विज्ञान विद्यापीठाशी संलग्नीत पशुवैद्यक महाविद्यालयांच्या पशुसेवा वाहिनीवर दुरध्वनीव्दारे योग्य ते मार्गदर्शन मिळू शकेल.

प्र. 3. स्तनदाह या आजारावर उपचार काय? तसेच स्तनदाह होवू नये म्हणून काय प्रतिबंधक उपाय करावेत?

उत्तर : स्तनदाह हा दुधाळ जनावरांमध्ये जिवाणूमुळे होणारा एक गंभीर रोग आहे. या मध्ये दुधाळ जनावरांचे सड सुजतात व दुधात पू किंवा रक्त येवून दुध खराब होते. स्तनदाह झालेले सड व स्तन गरम जाणवतात. विविध प्रकारचे जिवाणू अस्वच्छतेमुळे जनावरांच्या सडांवर जमा होतात आणि ओव्यास झालेल्या ईजा किंवा घाव तसेच सडांच्या छिद्रात पोहचून कासे मध्ये प्रवेश करतात.

औषधोपचार : स्तनदाह झाल्याचे समजल्या बरोबर पशुचिकीत्सकाशी तात्काळ संपर्क करून आजारी जनावरांचा लवकरात लवकर उपचार करावा.

प्रतिबंधक उपाय :

- 1- जनावरे व गोठे स्वच्छ ठेवा.
- 2- जनावरांच्या सडाला ईजा होवू देवू नका.
- 3- दुध काढण्यापुर्वी कास व सडांना स्वच्छ पाण्याने धुवून काढा.
- 4- दुध काढणाऱ्या गवळीने आपले हात दुध काढण्याआधी स्वच्छ धुवावेत.
- 5- ज्या सडात खराबी आहे त्या सडाचे दुध शेवटी काढावे तसेच हे दुध उपयोगात आणू नये व वासरांना देखील पाजू नये.
- 6- दुध काढल्यानंतर सड जिवाणू रोधक द्रावणांने (ॲंटीसेप्टिक) – पोलीसॉन डी, (सोडीयम हाइपो क्लोराईड) सॅव्हलॉन (क्लोरहैक्सीडीन) 0.5 टक्के द्रावणात दररोज दुध दोहल्यानंतर सडे बुडवावेत.
- 7- दुध दोहल्यानंतर जनावर किमान अर्धातास तरी उभे राहिल याची दक्षता घ्यावी.

स्तनदाह या रोगावर नियंत्रण ठेवल्यास औषधोपचाराचा खर्च आणि पर्यायाने अर्थिक नुकसान टाळता येईल.

प्र. 4. संकरीत वासरांमध्ये मरतुकीचे प्रमाण जास्त आहे तेव्हा अशा वासरांचे संगोपन कसे करावे?

उत्तर : संकरीत वासरांच्या जन्मा नंतर त्यांची नाड योग्य प्रकारे बांधून निर्जंतूक ब्लेडने कापून त्यावर टिंचर आयोडीन लावावे. नाळेद्वारे जंतू संसर्ग होवून वासरे विविध आजारांना बळी पडू शकतात. वासरांना जन्मानंतर शक्य तितक्या लवकर चिक द्यावा जेणे करून नवजात वासरांना रोगप्रतिकारशक्ती मिळेल. तसेच पशुवैद्यकांच्या सल्ल्याने वासरांचे जंतू निर्मूलन करणे आवश्यक असते. या शिवाय वासरे आजारी पडल्यास ताबडतोब औषधोपचार केल्यास त्यांचे मरतुकीचे प्रमाण कमी होवू शकते.

प्र. 5. संकरीत गाई मध्ये गोचीडांचा प्रादुर्भाव जास्त दिसून येतो, तेंव्हा गोचीडांचे निर्मूलन कसे करावे?

उत्तर : गोचीडांचा नायनाट पुर्णतः शक्य नसला तरी त्यांचे प्रमाण कमी झाल्यास जनावरांची उत्पादन क्षमता व आरोग्य टिकवून ठेवू शकतो. या साठी जनावरांच्या अंगावरील गोचीडांचे निर्मूलन, गोठ्यातील गोचीडांचे निर्मूलन तसेच चारण्याच्या ठीकाणचे गोचीडांचे निर्मूलन केले पाहिजे.

जनावरांच्या अंगावरील गोचीडे काढून जाळून टाकावे तसेच जनावरांची, गाठ्याची व परिसराची स्वच्छता नेहमी ठेवावी. जनावरांच्या अंगावरील गोचीड नियंत्रणासाठीची विविध औषधे बाजारात उपलब्ध आहेत. मात्रा ती विषारी असल्यामुळे नेहमी पशुवैद्यकाच्या किंवा औषध कंपनीच्या सुचने प्रमाणे वापरावीत. सदर औषधांची मात्रा (डोज) कमी झाल्यास गोचीड मरत नाहीत व जास्त झाल्यास जनावरांना विषबाधा होण्याचा संभव असतो. म्हणून नेहमी गोचीड निर्मूलनाची औषधे डॉक्टरांच्या सल्ल्यानेच वापरावीत.

प्र. 6. व्याल्यानंतर संकरीत गाई कधी फळवाव्या? प्रजनन व्यवस्थापन कसे करावे?

उत्तर : पशु पालकाने रोजच्या रोज पशुप्रजनन विषयक नोंदी आपल्या रोजनिशीत करून वेळ मिळेल तसे त्याचे अवलोकन करावे म्हणजे जनावरांतील समस्या त्याच्या नजरेस येतील व त्यांचे निराकरण वेळीच करता येईल.

रोजनिशीत ठेवायच्या नोंदी

1. माजावर आल्याची तारीख.
2. माजाचा सर्वसाधारण कालावधी.
3. कृत्रिम रेतनाची तारीख.
4. वारंवार उलटणाऱ्या जनावरांच्या माजाच्या व रेतनाच्या तारखा.
5. गर्भ तपासणीची तारीख.
6. वेताची तारीख.
7. वेतानंतरची पहिली माजाची व रेतनाची तारीख.

सर्वसाधारणपणे गाईचा माज 12 ते 14 तास व म्हशीचा माज 24 ते 36 तास टिकतो हे पशुपालकाने लक्षात ठेवून त्यानुसार योग्यवेळी रेतन करून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. जनावराने माजाची लक्षणे दाखविल्यापासून माज संपेपर्यंत व त्या नंतरही रेतन केल्यास गर्भ धारणेची शक्यता कितपत असते हे खालील दाखविल्यावरून लक्षात येईल.

जनावर माजावर येण्याची वेळ	कृत्रिम रेतनाची वेळ
सकाळ	संध्याकाळ
दुपारी	रात्री उशिरा
संध्याकाळी	दुसऱ्या दिवशी सकाळ
रात्री उशिरा	दुसऱ्या दिवशी दुपार

वरील प्रमाणे सकाळ, दुपार व संध्याकाळ अशा तिन्ही प्रहरी व रात्री उशिरा जनावरावर बारकाईने लक्ष ठेवल्यास माज आळखणे सहज शक्य होते. जनावराचा माज सुरु झाल्यानंतर सर्वसाधारणपणे 12 तासांनी (माजाचा मध्य) रेतन करावे. रेतनानंतर तिन आठवड्यांनी पुन्हा माज न दाखविल्यास गर्भधारणेची शक्यता असते. म्हणून कमीत कमी 1) ते 2 महिन्यांनी पशुवैद्यकाकडून गर्भतपासणी करावी.

पशुपालकामध्ये असा गैरसमज आहे की, गाई-म्हशी वाल्यानंतर 2 ते 3 महिन्यांच्या कालावधीमध्ये दुग्धोत्पादन चांगले असल्यास माज दाखविला तरी रेतन केले जात नाही. पशु पालकांनी हे लक्षात ठेवावे की, अशा वेळी रेतन केल्यास दुध तर कमी होत नाहीच उलट वर्षाला एक वासरू मिळविणे त्यामुळे शक्य होते.

प्र. 7. अधिक दुध उत्पादनासाठी कोणत्या म्हशी योग्य आहेत?

उत्तर : अधिक दुध उत्पादना करीता मुन्हा जातीच्या म्हशी पाळणे फायदेशीर ठरते.

प्र. 8. संकरीत जनावरांचा आहार कसा असावा अल्प किती प्रमाणात द्यावा?

उत्तर : प्रत्येक जनावराची शुष्क खाद्यपदार्थ खाण्याची ठरावीक क्षमता असते. साधारणपणे वजनाच्या 2 ते 2.25 टक्के शुष्क पदार्थ जनावराला त्याच्या आहारातून पुरविले पाहिजेत. यासाठी त्याच्या आहारात वाळलेला चारा असणे आवश्यक ठरतो. रवंथ करणाऱ्या जनावरांचे पोट मोठे असते, ते संपूर्ण भरल्यानंतर त्यास भूक मिटल्याचे समाधान मिळते.

व्दिदल व कडधान्य चाऱ्याचे मिश्रण – चाऱ्यातून जनावराला चांगल्या प्रमाणात प्रथीने व इतर पोषक द्रव्ये मिळण्यासाठी हिरवा चारा देतांना, त्यात व्दिदल चारा जसे, लुसर्न, बर्सीम किंवा मुग, भुईमुग, उडीद, यासोबत कडधान्य चारा मका, ज्वारी इत्यादीचे 1:3 प्रमाणात मिश्रण करावे. केवळ व्दिदल चारा पोटभर खावू घातल्याने सुध्दा अपचनाचा व पोटफुगीचा त्रास जनावरास होवू शकतो. चारा तसाच जनावरांसामोर न टाकता तो कुटी करून दिल्यास चारा वाया जाण्याचे प्रमाण कमी होते. शिवाय अशा कुटी केलेल्या चाऱ्याची पाचकता जास्त असते.

उत्पादक पशुचा आहार – गाईला सव्वा किला तर संकरीत गाईला व म्हशीला दिड ते पावणे दोन किलो तयार संतुलीत पशुखाद्य केवळ शरीर पोषणसाठी लागते. या व्यतिरीक्त प्रत्येक 2 ते 2) लिटर दुध उत्पादनासाठी 1 किलो संतुलीत पशुखाद्य अतिरीक्त दिले पाहिजे. म्हणजे आपल्या दुधाळ जनावरांकडून चांगले उत्पादन मिळू शकेल. गाभण काळाच्या सातव्या महिन्या पासून शरीर पोषणा व्यतिरीक्त 1 किलो पशुखाद्य अधिक द्यावे. यामुळे गर्भाची वाढ योग्य प्रकारे होते व जन्मणारे वासरू सुध्दा चांगल्या वजनाचे राहते. याशिवाय पुढील दुध उत्पादन टिकविण्यास मोलाची मदत होते.

बाजारात विविध कंपण्यांचे पशुखाद्य तयार स्वरूपात मिळते. हे खाद्य संतुलीत असून जनावराची आवश्यकता लक्षात घेवून बनविलेले असते. वासरे, भाकड जनावरे व दुधाळ जनावरे यांच्यासाठी वेगवेगळे खाद्य कंपनी बनवित असते. वासारासाठी काफ रेशन, भाकड जनावरांसाठी ड्राय रेशन, दुधाळ जनावरांसाठी मिल्क रेशन बाजारात मिळते.

खनिज व क्षार मिश्रणाचा वापर – बाजारात उपलब्ध असलेल्या चांगल्या दर्जाच्या खनिज व क्षार मिश्रणात (मिनीरल मिक्चर) जनावरास आवश्यक असे घटक असतात. खनिज व क्षाराच्या आहारातील अभावामुळे जनावरास बरेच आजार होवून शकतात. ज्यामुळे दुध उत्पादन कमी होते, बंधत्व येते, जनावर व्यावस्थीत माजावर येत नाही. हे सर्व टाळण्यासाठी जनावराच्या 1 किलो खाद्यात अंदाजे 20 ग्रॅम खनिज व क्षार मिश्रण पावडर (मिनीरल मिक्चर) टाकणे आवश्यक आहे.

प्र.9. जनावरांना वर्षभर हिरवा चारा उपलब्ध होण्यासाठी चाऱ्याचे वेळापत्रक कसे असावे?

उत्तर : जनावरांना वर्षभर हिरव्या चाऱ्याची उपलब्धता होण्याकरीता प्रामुख्याने एक लक्षात ठेवले पाहिजे की, चारापिकांना बारमाही पाणी देण्याची सोय असावी. त्याचप्रमाणे जनावरांची संख्या आणि ओलीताखालील चारापिकांना लागणारे क्षेत्र हेही विचारात घ्यावे. जमीनीच्या मगदुराप्रमाणे बहूवर्षीय चारा पिकांवर भर देवून शेंगाधारी किंवा लुसर्न/बरसिम ह्यासारख्या उत्तम पोषण मुल्ये असलेल्या पिकांचे नियोजन करावे. पोटभरून हिरवा चारा म्हणून गजराज, यशवंत, गिनी यासारखी पिके व्दिदल किंवा नत्रा युक्त पिकांसोबत घेता येतात. लागवडीच्या वेळा पत्राकाचा विचार केल्यास कडधान्य जातींच्या पिकांसोबत शेंगाधारी पिके खरिप हंगामात घेता येतील तसेच वर्षभर हिरवा चार हवा असल्यास बहूवर्षीक पिके उदा. यशवंत, गिनी, गजराज आणि लुसर्न/बरसीन ह्या पिकांची निवड करून वर्षभर हिरवाचारा मिळविणे सुलभ जाते.

प्र. 10 शेळी पालन व्यवसायासाठी कोणत्या शेळ्या योग्य आहेत?

उत्तर : भारतामध्ये शेळ्यांच्या एकूण 23 जाती आढळतात. विदर्भातील बेरारी या जातीची नोंदणीकृत शेळीची जात म्हणून नुकतीच भर पडली आहे. आपल्याकडे जमुनापरी, सुरती, मारवाडी, बारबेरी या जाती दुधासाठी तर उस्मानाबादी, अजमेरी, संगमनेरी अशा जाती मटनासाठी पाळतात. याशिवाय सानेन, टोगेनबर्ग, बोअर यांसारख्या विदेशी जातींच्या शेळ्या वजनदार असून (नर 100 ते 125 किलो व मादी 90 ते 100 किलो) मटनासाठी त्यांचा वापर होतो.

प्र. 11. विदर्भातील बेरारी जातीच्या शेळीची वैशिष्टे काय आहेत?

उत्तर : विदर्भ प्रांत म्हणजेच वऱ्हाड हा भाग इंग्रजांच्या काळात बेरार या नावाने ओळखल्या जायचा. त्या वरून या भागातील मध्यम आकाराच्या व गडद तपकिरी रंगच्या मांसल शेळ्यांना बेरारी हे नाव पडले आहे. बेरारी शेळ्या विदर्भातील उष्ण व कोरड्या हवामानात चांगल्या प्रकारे तग धरू शकतात तसेच त्यांच्या मध्ये जुळे करडे देण्याचीही क्षमता आहे. तपकिरी रंगाच्या शेळ्यांच्या पाठीवरून काळ्या रंगाचा पट्टा दिसून येतो तर बोकडांमध्ये गळ्या भोवती काळा पट्टा दिसून येतो. नराचे वजन सरासरी 30 ते 35 किलो तर मादीचे वजन सरासरी 25 ते 30 किलो असते.

प्र. 12. शेळ्यांचे बंदीस्त व्यवस्थापन का करावे?

उत्तर : शेळ्यांची चरण्याची पध्दत इतर गुरांप्रमाणे म्हणजे गाय, म्हैस, मेंढी यापेक्षा वेगळी असून त्या प्रत्येक झाडाचे व झुडपांचे कोंवळे शेंडे खातात त्यामुळे झाडांची वाढ खुंटते. या प्राण्यामुळे जंगलांचा ऱ्हास होत आहे. असा सर्वसाधारण समज आहे व तो काही प्रमाणात खाराही आहे. जर आपण शेळ्यांना जंगलात चरण्या करीता न सोडता त्याचे बंदिस्त संगोपन केले तर त्यांची झपाट्याने वाढ होते.

प्र. 13. बंदिस्त शेळ्यांचे व्यवस्थापन कसे करावे?

उत्तर :

1. शेळीसाठी कमी गुंतवणुकीचे वाडे (गाळे) असावे, हे वाडे, बास, बल्ली, तट्टे, तु-हाटया, प-हाटया यांच्या सहाय्याने करावे.
2. प्रती शेळी किमान 100 ग्रॅम खुराक द्यावा, प्रत्येक शेळीला किमान दिड ते 2 किला हिरवा चारा द्यावा. झाडांची पाने दिल्यास उत्तम, विविध झाडांची पाने उदा. चिंच, बाभुळ, बोर, पिपळ, सुबाभूळ, कंदब, निंब इत्यादींचा वापर आहारात करावा,
3. शेळ्यांना मोकळ्या जागेत ठेवावे.
4. कळपात 25 ते 30 शेळ्यांमागे 1 नर असावा.
5. गाम्भण शेळ्यांची व दुभत्या शेळ्यांची विशेष काळजी घ्यावी.
6. करडांची जोपासना काळजी पूर्वक करावी.
7. दिवस भरत किमान एक वेळा तरी शेळ्यांचे निरीक्षण करावे. आजारी शेळ्यांना अलग करून पशुवैद्यकांच्या सल्ल्यानुसार औषधे द्यावीत.
8. शेळ्यांबाबत नोंदी ठेवाव्यात, व्यालाची तारीख, शेळ्या फळल्याची तारीख, मृत्युंच्या नोंदी इत्यादी.

प्र.14. मांसल कोंबड्यांना लसीकरण केव्हा करावे?

उत्तर : मांसल कोंबड्यांना पिल्ले असताना सात दिवसाच्या आत राणीखेत या रोगाची प्रतिबंधक लासोटा किंवा एफ 1 ही लय एक थेंब डोळ्यांवाटे किंवा नाकपुडी व्दारे द्यावी. तसेच गंबोरो (इंफेक्शियस बरसल डिजीज) या रोगाची लस 14 ते 18 दिवसांच्या दरम्यान एक थेंब डोळ्यांवाटे किंवा नाकपुडी व्दारे द्यावी.

प्र. 15. अंडी देणाऱ्या कोंबड्यांचे लसीकरण कसे करावे?

उत्तर: अंडी देणाऱ्या कोंबड्यांचे लसीकरण खालील तक्त्यानुसार करावे

अ.क्र.	पक्षांचे वय (दिवसात)	लसीचे नाव	देण्याची पध्दत
1.	7	राणीखेत (एफ 1)	डोळ्यावाटे एक थेंब
2.	14 – 16	गंबोरो	डोळ्यावाटे एक थेंब
3.	28 – 30	राणीखेत (लासोटा)	पाण्यावाटे
4.	49 – 56	राणीखेत (आर 2 बी)	मांसांत
5.	63 – 70	देवीरोग (फाउलपॉक्स)	पंखाच्या शिरेत
6.	119 – 126	राणीखेत (आर 2 बी)	मांसांत

प्र.16. मायांग बाहेर येत असल्यास काय करावे?

उत्तर : गाम्भण काळात गर्भाशयावर ताण पडून किंवा प्रसुतीच्या उत्तरार्धात गर्भाशय शरिरातील नेहमीची जागा सोडून योनीच्या बाहेर येते याला आपण मायांग बाहेर येणे असे म्हणतो. या साठी प्रतिबंधक उपाय खालील प्रमाणे.

1. गाय विण्यापुर्वी 2-3 महिने समतोल व सकस आहार दयावा.
2. मायांग बाहेर पडण्याची शक्यता असल्यास गाईची पाठीमागील बाजू चढावर व पुढील पायाची बाजू उतारावर राहिल अशा पद्धतीने गाईला बांधावे.
3. वासरू जर अडले असेल तर ओढतांना अनावश्यक जोर लावू नका.
4. अडकलेला वार बाहेर पडण्यासाठी जड वस्तू बांधू नये.

उपाय :

1. मायंग बाहेर आल्यानंतर प्रथमोपचार म्हणून पशुपालकांनी बाहेर आलेला भाग स्वच्छ पाण्याने धुवून काढावा.
2. बाहेर आलेल्या भागास बर्फाने शेकावे तसेच साखरेचे चिकट द्रावण करून त्यावर लावावे.
3. पुढील उपचारासाठी पशुवैद्यकाचा सल्ला घ्यावा.

प्र. 17. विदर्भा सारख्या उष्ण व कोरड्या वातावरणात म्हशींचे शारिरीक तापमान नियंत्रण करण्यासाठी काय करावे?

उत्तर :

1. उन्हाळ्यात किंवा उष्ण व कोरड्या वातावरणात म्हशींची भूक कमी होते म्हणून म्हशीच्या खाद्यात अधिक उर्जा देणाऱ्या तेल व फॅट, उसाची मळी किंवा गूळ यासारख्या घटकांचा वापर करावा.
2. सकाळी दहा ते संध्याकाळी पाच या वेळेत अधिक खाद्य न देता सायंकाळ नंतर किंवा तापमान कमी असतांना कडबा, कुटार, मका किंवा बाजरी दयावी.
3. खाद्यामध्ये खनिज मिश्रण व 50 ग्रॅम खाण्याचा सोडा दयावे तसेच रोज 50 ग्रॅम जाडे मिठ दयावे.
4. दिवसभरात चार ते पाच वेळा थंड पाणी पाजावे.
5. म्हशींना गोठ्यात बांधत असल्यास गोठ्याची उंची 12 ते 14 फुट ठेवून हवा खेळती राहिल याची दक्षता घ्यावी तसेच गोठ्याच्या बाजूने पोते बांधून त्यावर पाणी शिंपडावे. म्हशींच्या अंगावर दिवसातून दोनदा पाण्याचा फवारा मारावा किंवा शक्य असल्यास पाण्यात डूबण्यास सोडावे.

प्र. 18. शेळ्यांची निवड करतांना चांगल्या शेळ्या कशा ओळखाव्यात?

उत्तर : शेळी खेरदी करतांना दोन दाती निवडाव्यात अथवा 10 ते 15 दिवसांत करडांना जन्म देतील अशा निवडाव्यात. शेळी उभी असतांना पाय समांतर असावेत पायात कुठलाही वाकडेपणा, व्यंग किंवा लंगडेपणाचे लक्षण नाही याची खात्री करून घ्यावी. डोळे चमकदार, मोठे व सतेज असावेत. छाती रुंद व भरदार असावी. शेळी चपळ तरतरीत असावी आणि कातडी चमकदार असावी. तोंडातून किंवा गुद्वारातून किंवा योनीमार्गातून कुठलाही स्त्राव येत नसल्याची खात्री करावी. शेळीचे सड लांब तर कास मऊ व लसलसीत असावी. शक्य असल्यास शेळीने पुर्वी दिलेल्या करडांची संख्या विचारावी आणि प्रत्येक वेतास दोन ते तिन करडे देणाऱ्या शेळ्यांना प्राधान्याने निवडावे.

प्र. 19. शेळ्यांना विविध आजार होवूनये म्हणून कोणत्या लसी दयाव्यात?

उत्तर : शेळ्यांना विविध आजार होवूनये म्हणून खालील लसी दयाव्यात.

अ. क्र.	आजार	लसीकरणाचे वेळापत्रक	
		प्राथमिक	नियमित
1	अॅथ्रॅक्स / काळपुळी / फाशी	6 महिन्यावरील वयाचे	वार्षिक
2	घटसर्प	6 महिन्यावरील वयाचे	पावसाळ्याच्या सुरुवातीला दर वर्षी
3	आंत्रविषार	4 महिन्यावरील करडे (मादीचे लसीकरण झाले असल्यास), करड्यांच्या पहिल्या आठवड्यात. (मादीचे लसीकरण झाले नसल्यास)	मे महिन्याच्या शेवटी किंवा पावसाळ्याच्या सुरुवातीला.
4	फऱ्या	6 महिन्यावरील वयाचे	पावसाळ्याच्या सुरुवातीला
5	प्लेग (पी.पी.आर.)	3 महिन्यावरील वयाचे	दर 3 वर्षांनी
6	लाळ्या खुरकुत	4 महिन्यावरील वयाचे	वर्षातून 2 वेळेस (मार्च व सप्टेंबर)
7	छेवी	3 महिने	वार्षिक (डिसेंबर)
8	सांसर्गीक फुफ्फुसदाह	3 महिने	वार्षिक (जानेवारी)

प्र.20. पिसाळलेला कुत्रा किंवा जनावर चावल्यास काय करावे?

उत्तर : रेबीज या विषाणूजन्य रोगामध्ये कुत्रा पिसाळतो. असा पिसाळलेला कुत्रा आपल्याला चावल्यास विषाणू संसर्ग होवून रेबीज हा प्राणघातक रोग होवू शकतो. त्या साठी कुत्रा चावल्यावर खालील प्रमाणे प्रथमोपचार करावेत.

1. जखम झालेली जागा भरपूर पण्याने (शक्यतो नाळाच्या वाहत्या पाण्याने) आणि साबणाने स्वच्छ धुवून घ्यावी.
2. जखमेच्या ठिकाणी स्पीरीट, टींजर आयोडीन, डेटॉल सारखे जंतूनाशक पदार्थ लावावे.
3. रेबीज रोग प्रतिबंधक लस टोचण्याकरीता जवळील डॉक्टरांशी संपर्क साधावा.

हे करू नका:

1. जखमेस मलमपट्टी करणे.
2. जखमेस टाके घालणे.
3. झाडाचा रस, कॉफीची पुड, मिरचीची पुड, धातू, नाणे, अॅसीड आणि अल्कली सारखे पिडादायक पदार्थ लावणे.
4. जखमेस डाग देणे.